

УДК 82.09(477+438)

Леся Демська-Будзуляк
ORCID: 0000-0003-3463-387X

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ: ВИКЛИКИ ІСТОРІЇ

Анотація. У статті проаналізовано характер і специфіку українсько-польських інтелектуальних й наукових контактів впродовж кінця XIX – початку XXI ст. З'ясовано, що становлення й формування цих стосунків часто відбувалося під впливом політичних процесів, зокрема відновлення польської незалежності на початку XX ст. і боротьбою за Українську державу впродовж XX – на початку XXI ст. Саме ця обставина зумовила той факт, що, на відміну від багатьох інших міжнародних українських наукових контактів, учасниками українсько-польської інтелектуальної співпраці були не тільки українці по обидва боки кордонів, а саме представники двох народів.

Розглянуто два політичних проекти, які мали безпосередній вплив на розвиток інтелектуальних українсько-польських стосунків й на співпрацю двох народів у протистоянні експансії російського імперіалізму – товариство «Прометей» й Український науковий інститут у Варшаві (1930-1939). З'ясовано внесок паризького часопису Є. Гедройця «Культура» у розвиток незалежної української інтелектуальної думки в Європі після Другої світової війни. Визначено дві головні тенденції українсько-польської співпраці у повоєнний період існування СРСР: -всупереч і -задня.

Наголошено на внескові польських інтелектуалів й інституцій у формування незалежної української гуманітарної науки як частини спільного європейського простору після відновлення Української державності наприкінці XX ст.

Ключові слова: українсько-польські наукові зв'язки, часопис «Культура», Український науковий інститут у Варшаві, російський імперіалізм, русистика.

Інформація про автора: Демська-Будзуляк Леся Мар'янівна, доктор філологічних наук, завідувач відділу теорії й літературної критики Ін-

ституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, професор Національної академії Служби безпеки України.

Електронна адреса: Demska24@gmail.com

Lesya Demska-Budzuliak

UKRAINIAN-POLISH INTELLECTUAL CONNECTIONS: THE CHALLENGES OF HISTORY

Abstract. *The article examines the characteristics and particularities of Ukrainian-Polish intellectual and scientific exchanges from the late 19th to the early 21st centuries. It reveals that the initiation and development of scientific collaboration were often influenced by political events: Poland's regained independence in the early 20th century and the Ukrainian statehood movement throughout the 20th and into the 21st century. This context contributed to a unique aspect of Ukrainian-Polish scholarly cooperation, where not only Ukrainians from both sides of the border but also members of both nations actively participated, distinguishing it from other international Ukrainian scientific interactions. At the same time, it is noted that the source of most Ukrainian-Polish conflicts were Russian narratives. These narratives were intended to weaken Ukrainian-Russian relations and increase Russia's colonial pressure.*

Two political initiatives significantly influenced the development of intellectual relations between Ukrainians and Poles and their collaborative resistance to Russian imperial expansion: the "Prometheus" society and the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw (1930-1939). Additionally, the role of Jerzy Giedroyc's Paris-based magazine "Culture" in fostering independent Ukrainian intellectual thought in post-World War II Europe is examined.

Two main trends of Ukrainian-Polish cooperation in the post-war period of the existence of the USSR are identified: -in spite of and -for that. Cooperation was important for Ukrainian-Polish intellectual relations in emigration, despite the tragic conflicts that broke out between the two nations during the Second World War. Instead, cooperation between scientists of Soviet Ukraine and post-war Poland was based on the principle of conveying to the "free world" the truth about the Soviet open occupation of Ukraine and her pressure on Poland.

The role of Polish intellectuals and institutions in shaping independent Ukrainian humanitarian science within the broader European context

following the reestablishment of Ukraine's statehood at the end of the 20th century is highlighted.

Key words: Ukrainian-Polish scientific relations, magazine "Culture», Ukrainian Scientific Institute in Warsaw, Russian imperialism, Russian studies.

Information about the author: Lesya Demska-Budzuliak, Doctor Hab. of philological sciences, head of the Department of Theory and Literary Criticism of the Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, professor of the National Academy of the Security Service of Ukraine.

E-mail: Demska24@gmail.com

Lesia Demska-Budzuliak

UKRAIŃSKO-POLSKIE ZWIĄZKI INTELEKTUALNE: WYZWANIA HISTORII

Abstrakt. W artykule dokonano analizy charakteru i specyfiki ukraińsko-polskich kontaktów intelektualnych i naukowych na przełomie XIX i XXI wieku. Stwierdzono, że nawiązanie i ukształtowanie tych stosunków często następowało pod wpływem procesów politycznych, w szczególności odzyskania przez Polskę niepodległości na początku XX wieku. i walka o państwo ukraińskie w XX – na początku XXI wieku. Ta okoliczność spowodowała, że w odróżnieniu od wielu innych międzynarodowych ukraińskich kontaktów naukowych, uczestnikami ukraińsko-polskiej współpracy intelektualnej byli nie tylko Ukraińcy po obu stronach granicy, ale przedstawiciele obu narodów.

Rozważane są dwie inicjatywy polityczne, które znacząco wpłynęły na rozwój ukraińsko-polskich stosunków intelektualnych i współpracę obu narodów w przeciwstawianiu się ekspansji rosyjskiego imperializmu – stowarzyszenie "Prometeusz" i Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie (1930-1939). Przedstawiono wkład paryskiego pisma "Kultura" redagowanego przez Jerzego Giedroycia w rozwój niezależnej myśli intelektualnej Ukrainy w Europie po drugiej wojnie światowej. Podkreślono dwa główne kierunki współpracy ukraińsko-polskiej w powojennym okresie istnienia ZSRR: na przekór przeciwnościom losu i na rzecz wspólnych dążeń.

Podkreśla się znaczenie polskich intelektualistów i instytucji w rozwijaniu niezależnej ukraińskiej nauki humanistycznej w ramach wspólnej przestrzeni europejskiej po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości na przełomie XX wieku.

Słowa kluczowe: *Ukraińsko-Polskie stosunki naukowe, czasopismo “Kultura”, Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie, imperializm rosyjski, rusycystyka.*

Nota o autorze: *Lesia Demska-Budzulyak, Doktor hab. nauk filologicznych, kierownik Zakładu Teorii i Krytyki Literackiej Instytutu Literatury im. T. Szewczenki, NAS Ukrainy, profesor Narodowej Akademii Służby Bezpieczeństwa Ukrainy.*

E-mail: *Demska24@gmail.com*

Історіографія українсько-польських стосунків має як багато-вікову історію, так і дуже широку палітру забарвлення – від відкритих гострих конфліктів до тісної плідної співпраці у багатьох сферах. Плинний кордон і спільні загрози ХХ – ХХІ ст. сформува-ли дискурс потужної інтелектуальної, гуманітарної й військової співпраці між обома державами. Водночас складність українсько-польських стосунків, а також історичні міфи й стереотипи, часто стають на заваді для ґрунтовної бесіди про наше спільне минуле й майбутнє. Достатньо побіжного погляду на спільну історію, щоб побачити, як взаємні урази робили слабшими обидві держави, і не помічати як в історичні моменти об’єднання України й Польщі на європейському континенті поставали потужна сила здатна про-тистояти глобальними цивілізаційним викликам.

Географія українсько-польських зв’язків ХХ ст.–ХХ ст. тісно пов’язана з питанням української державності та імперської політики Росії. Польща була «одвічним ворогом» і непокірною тери-торією у російській, спершу царській, а згодом, радянській історіо-графії, зрештою як і Україна. Стосунки між обома колоніальними периферіями за царської Росії та окупованим українським народом і непокірною Польською державою у першій половині ХХ ст. не за-охочувалися з боку російської культурної політики, трактувалися як небажані, а місцями вважалися небезпечними. Російська ім-перська політика у всі часи була спрямована на розділення й на-лаштування двох народів між собою. Окрім того, великої травми історичній свідомості Росії та росіян завдала поразка червоної армії під Варшавою у серпні 1920 р. від об’єднаних сил Польщі та УНР. На

якийсь час більшовицька Росія змушена була змиритися з існування Польської держави. Однак в культурному просторі Радянського Союзу, починаючи від 1920 р. і аж до початку Другої світової війни у червні 1941 р., а особливо під час дії пакту Ріббентропа-Молотова (1939 – 1941), який уможливив окупацію Польської держави фашистською Німеччиною й Радянським Союзом, систематично витворювався вкрай негативний образ Польщі й поляків, а також творилася ціла система негативних наративів щодо польського в радянському інформаційному дискурсі [20, с. 231 - 293]. У зв'язку з цим, українсько-польські наукові й інтелектуальні контакти на початках актуалізуються, спершу у просторі Австро-Угорської імперії, куди входили частини обох держав. Згодом, у міжвоєнні десятиліття, це була співпраця політичної наукової еміграції УНР з польськими інтелектуалами, до якої долучалися частина науковців Східної Галичини. У цей період, наукова співпраця мало дещо політичне забарвлення, зумовлене ще триваючими українськими змаганнями за власну державу. Друга світова війна поставила на паузу українсько-польську наукову співпрацю, а вже у повоєнний період, вона доволі швидко відновлюється в польсько-українських емігрантських колах Західної Європи.

У Радянському Союзі з'являється славістика, яка здебільшого була політичним проектом, покликаним легітимувати приховану окупацію країн Варшавського договору та сприяти поширенню російських імперських наративів у світі й дуже часто під славістикою здебільшого мали на увазі русистику. Лише з розпадом Радянського Союзу й відновленням Української державності, українсько-польські наукові й інтелектуальні контакти входять у русло систематичної і плідної співпраці.

Експансіоністська політика Росії, як царської, так і радянської, була постійною загрозою й цензором українсько-польських наукових зв'язків, зокрема науковців з Радянської України. Головним інструментом російської імперської політики під гаслом «розділяй і володарюй» виступала історіографія, коли навмисно історичним драматичним фактам українсько-польської історії надавалася ви-

кривлена або гіпертрофована інтерпретація. Проте з моменту відновлення Української держави у серпні 1991 р. чим більше Україна й Польща виходили із зони впливу російських нарративів, тим ґрунтовнішим ставав діалог обох народів про спільну історію. Сьогодні науковці історики, зазначаючи, що попри певні розбіжності щодо подачі історичного минулого і з польськими науковцями: «[...] вони мають не конфронтаційний, а загалом конструктивний характер. Гострі дискусії з нашими польськими колегами-істориками поступово переходять із площини політичної в наукову. Відтак у минулому столітті залишилися суперечки між українськими і польськими політичними елітами щодо окреслення географічних та етнічних просторів національно-державного будівництва» [12, с. 3].

Українсько-польський науковий діалог двох народів не припинявся навіть у найжорсткіші часи політичних протистоянь. Адже по обидва боки завжди були люди, які усвідомлювали цінність, потугу і перспективи українсько-польського союзу. Про роль таких зв'язків свідчить ціла низка дослідницьких праць та поява дисертаційного дослідження як до прикладу О. Коваленко «Освітні, наукові та культурні українсько-польські зв'язки (2000 – 2005 рр.)» [8]. Обсяг дисертації становить близько 300 сторінок, і це лише про п'ять років спільної праці. Та коли б спробувати написати таку працю про ХХ ст., то вона б, безсумнівно, складалася із багатьох томів.

Пропонуємо подивитися лише на один сегмент таких стосунків – інтелектуальні, здебільшого наукові зв'язки. Робота у напрямі осмислення здобутків українсько-польської інтелектуальної співпраці надзвичайно активізувалася після відновлення незалежності України. До прикладу ґрунтовне дослідження Є. Нахліка «Вітчизняні студії українсько-польських літературних зв'язків і типології (2000–2019)» [16], де увага знов ж таки зосереджена на часовому відтинку у двадцять років, і водночас окреслено велетенські пласти українсько-польської співпраці у галузі філології. Ще одна праця вченого «Здобутки українсько-польської літературної компаративістики в незалежній Україні» [17] аналізує шляхи забороненого у Радянському Союзі й відновленого у незалежній Україні наукового

напряму компаративістики. Прикметно, що у фарватері сучасної української компаративістики саме українсько-польські зв'язки. Також доречно згадати знакові дослідження сучасних українських і польських професорів-філологів С. Козака, Р. Радишевського, А. Корнієнко, Я. Лавського, Я. Поліщука, О. Гнатюк, А. Матусяк, О. Харлан, В. Моренця, Г. Корбич, К. Котинської, Р. Купідурі, В. Назарука, а також мовознавців Я. Рігера, Г. Красовської, П. Левчука та багатьох інших. Певною квінтесенцією аналізу українсько-польської наукової філологічної співпраці можна вважати міжнародну наукову конференцію «Наукова співпраця українських і польських гуманістів: історія – ідеї – проекти», що пройшла у стінах Київського університету ім. Т. Шевченка у 2019 р.

Розмову про традицію українсько-польської наукової співпраці варто розпочати з думки визначного польського інтелектуала і друга України першої половини ХХ ст. Я. С. Лося. Цю думку він висловив щодо долі народів, які боролися за власні держави у міжвоєнне лихоліття у центрі Європи у ХХ ст. Ст. Лось пише: «Перед народами цієї частини Європи постала дилема: або розпилення на маленькі національно однорідні держави (а після розпилення настане загибель), або створення й піднесення держав спільними зусиллями, зберігаючи національні відмінності, побут і розвиток могутності тих держав» [14, с. 284-285]. Властиво спільні зусилля польського й українського народів активізувалися на початку ХХ ст. у контексті власних державницьких змагань. Польща домагалася відновлення державності, втраченої наприкінці ХVІІІ ст., а Україна – створення власної держави.

Це був час, коли національні політика, наука, культура, освіта, економіка працювали на одну державницьку ідею. До початку ХХ ст. наукові українсько-польські наукові й культурні контакти здебільшого мали характер культурного обміну. До прикладу співпраця І. Франка, Лесі Українки та інших українських інтелектуалів з польськими літературними, мистецькими часописами, або ж поява «української школи» у польській літературі ХІХ ст. Початок українсько-польської наукової співпраці поклали осо-

бисті контакти між представниками інтелектуальної еліти обох народів. Йдеться передовсім про творчі і дружні стосунки членів краківської «Молодої Польщі» та львівської «Молодої Музи». З українського боку це були О. Луцький, Б. Лепкий, М. Рудницький, а з польського – Вл. Оркан, Ст. Пшибишевський, Ст. Виспянський.

Надзвичайно багато для зміцнення українсько-польських наукових і мистецьких зв'язків було зроблено Б. Лепким. У 1899 р. Б. Лепкий приїжджає до Кракова на посаду доцента на щойно відкритому в Ягелонському університеті лекторат з української мови та літератури. Завдяки В. Стефаникові, який з початку 1890-х рр. також мешкав у Кракові, Б. Лепкий знайомиться із польськими поетами й письменниками з кола «Молодої Польщі». Згодом, саме під впливом цього угруповання у Львові, з подання Б. Лепкого, постане перша група митців-модерністів «Молода Муза».

Краків стає найголовнішою точкою відліку українсько-польської наукової співпраці, а її серцем – Ягелонський університет. Впродовж кількох століть з його стін вийшли сотні українських студентів, серед яких десятки видатних інтелектуалів, одним з перших яких був ректор Болонського університету Юрій Дрогобич, а згодом й професор Ягелонського університету. Про численність української колонії в Кракові свідчить поява у місті наприкінці XIX – початку XX ст. цілої низки національних культурних осередків, зокрема «Академічної громади» та товариства «Просвіта».

У 1901 р. Б. Лепкий, разом із польськими друзями М. Здзеховським та Ф. Конечним, засновують наукову інституцію «Слов'янський клуб», і при ньому часопис «Слов'янський світ». У часописі Б. Лепкий відповідає за український напрям. Засновники клубу надихалися всеслов'янською ідеєю, яка на протигагу російському панславізму: «[...] заперечувала домінуючу роль Росії, натомість відзначала особливе значення поляків і південних слов'ян у процесі зближення слов'янських народів» [7, с. 42]. Хоча часопис ставив на перше місце здебільшого суто польські проблеми, водночас надавав потужну платформу для звучання українського голосу в загальному контексті слов'янських народів.

Після поразки українських визвольних змагань на початку 1020-х рр. і появи Другої Польської Республіки, українсько-польські наукові контакти набирають виразно політичного забарвлення. Варшавський договір, підписаний С. Петлюрою та Й. Пілсудським у квітні 1920 р. визнавав легітимність Української Народної Республіки, а також надавав офіційний захист українській політичній еміграції. Дослідники стверджують, що попри наступний польсько-радянський Ризький договір 1921 р., який фактично визнавав Радянську Україну й денонсував попередню Варшавську угоду, впродовж 1920 рр. прихована політика Й. Пілсудського, була спрямована на підтримку українських сил [18, с. 32].

Підтримка була не лише військовою, а й політичною, поширювалася на наукові і культурні кола, тривала й попри тимчасову відсутність при владі Й. Пілсудського в 1922-1926 рр. За задумом Головного отамана С. Петлюри, на території Другої Польської Республіки мав постати вищий науковий заклад українців, де б вони могли здобувати належну національну освіту та практикувати українські наукові студії, виховувати професійні кадри на випадок відновлення української державності. Прагнення Головного отамана поєдналися з боротьбою за український університет у Галичині, яка тривала з кінця XIX ст. Наслідком цієї боротьби стала поява кафедри україністики в Ягелонському університеті в Кракові.

Краківська україністика є найстарішим і досі одним з провідних центрів української-польської наукової та освітньої співпраці. Свою підтримку один з найстаріших університетів Європи виявив у трагічні роки втрати українцями держави. Коли впродовж 1900-1920 -х рр. у Галичині точилися війни за український університет, саме Ягелонський університет максимально підтримав українців у їхніх змаганнях. Ціллю боротьби була поява українського університету саме у Львові, що на жаль за тодішніх історичних обставин не знайшло достатньої підтримки у польських урядових колах. Як компромісна для обох сторін локація обрали Краків, де вже протягом багатьох десятиріч була широко представлена українська наукова, освітня й культурна громада.

Найбільше до справи створення української університету в Кракові долучилися з польського боку знаний тогочасний політик, вчений й інтелектуал Я. С. Лось, а з українського – політик, дипломат і вчений професор Р. Смаль-Стоцький. Керівництво Ягелонського університету було готове підтримати заснування двадцять кафедр українського університету з викладанням українською мовою, а також висунуло пропозицію присвоїти новоствореній науково-освітній інституції ім'я князя Данила Галицького [6, с. 47].

І хоча мети тоді не було досягнуто, у Краківському університеті, на знак підтримки українців у боротьбі за державність, у 1925 р. відкрита повноцінна кафедра української філології. Її співробітниками стають українські професори Б. Лепкий, К. Студинський, І. Зілинський, В. Кубійович, С. Томашівський та ін. Водночас серед польської професури над проблемами вивчення української мови, культури і літератури в стінах Ягелонки працювали Л. Маліновський, М. Здеховський, Й. Третьак, Т. Ст. Грабовський та інші знані науковців. Серед численних здобутків краківської кафедри україністики з першої половини ХХ ст. – це, безумовно, «Історія української літератури» Б. Лепкого від доби Київської держави і до початку ХХ ст.

Повернення до влади Й. Пілсудського у 1926 р. надало нового дихання українсько-польській науковій співпраці. Одним з перших кроків очільника Польської держави, була спроба відновити союз українців й поляків у боротьбі проти спільного ворога – Радянської Росії. Й. Пілсудський пропонує С. Петлюрі повернутися з Парижа до Варшави, і разом продовжити боротьбу за українську державність і польську безпеку від східного імперського сусіда. Головний отаман приймає цю пропозицію, однак на встигає нею скористатися через трагічну загибель 25 травня 1926 р. Деякі дослідники припускають, що саме страх більшовиків перед відновленням союзу двох політиків і їхніх народів для спільної справи повалення російського імперіалізму став причиною замаху на С. Петлюру [22, 149]. Однак цей факт не вплинув на плани очільника Польської республіки Й. Пілсудського. Цілі українсько-польської співпраці на всіх напрямках були незмінними – протистоян-

ня зміцнілій більшовицькій Росії. Українські й польські політичні еліти не бачили у той час іншого способу подолання цієї загрози як через послаблення, а той цілковитий розпад Радянського Союзу, через утворення незалежних держав на його кордонах.

Уже на початку січня 1926 р. у Парижі, за підтримки польського уряду, виникає клуб «Прометей», який: «[...] дав назву цілому рухові, що ставив собі за мету визвольну боротьбу неросійських народів з пограниччя Радянського Союзу» [22, с. 150]. На чолі політичного й інтелектуального прометеївського руху стає професор Р. Смаль-Стоцький, а з польського боку над прометеївським проектом працює політик і громадський діяч Т. Голувко. Під егідою прометеївського руху об'єдналася практично вся політична еміграція Європи з теренів окупованих більшовиками держав. «Розвиваючи ступінь власної національної свідомості, – пише дослідник В. Комар, – вони (ці народи – Л. Д.-Б.) прагнули до створення самостійних національних держав. Серед них, передусім: українці, народи Південного Кавказу: грузини, азербайджанців, вірмени; народи Північного Кавказу; кримські і казанські татари; кубанські і донські козаки; народи західної Фінляндії: карели та інгри» [10, 215].

Органом прометеївського руху став франкомовний часопис «Promethée», що виходив у Парижі за фінансування офіційної Польщі та української еміграції, головно Є. Чикаленка. На сторінках журналу виступали не лише політики, а й науковці, висвітлювалися проблеми історії, культури, мистецтва, культурно-політичних взаємозв'язків різних народів. Особливим дискурсом проходила лінія польсько-української співпраці. Польські та українські науковців здійснили десятки поїздок країнами Європи, Америки та Близького Сходу, пропагуючи ідею прометеїзму. На переконання Т. Снайдера, прометеїзм став різновидом ідеології, що її польські та українські інтелектуали протиставили ідеї всесвітнього комунізму [19, с. 75].

До діяльності прометеївського руху активно долучився Варшавський Інститут Сходу, який виник у березні 1926 р. й був спрямований на дослідження польсько-східних зв'язків. До сфери

наукових інтересів Інституту також входило й вивчення України і південних слов'ян на Балканах. Що ж до польсько-української наукової співпраці у стінах Інституту Сходу, то варто навести приклад видання «Польсько-українського бюлетеня», 290 чисел якого побачили світ впродовж 1932-1938 рр. Головним редактором часопису був польський письменник, науковець і політик Вол. Бочковський, а серед дописувачів низка видатних українських і польських вчених серед яких: Л. Василевський, Ст. Лось, Й. Лободовський, П. Дунін-Борковський, а з українських вчених – Б. Лепкий, І. Кедрин-Рудницький, Р. Смаль-Стоцький, В. Дорошенко, М. Кордуба та ін. Дослідниця С. Кравченко зазначає, що: «Бюлетень задумувався як площина, у якій відбуватиметься обмін поглядами між поляками й українцями стосовно болючих проблем співіснування двох народів у межах однієї держави» [11, с. 472]. І справді, тематика публікацій засвідчує наявність живого й місцями навіть гострого діалогу між представниками обох народів, які, попри те, прагнули знайти спільні площину взаєморозуміння.

Вершиною українсько-польської інтелектуальної співпраці у міжвоєнний період можна вважати появу й функціонування Українського наукового інституту (УНІ) у Варшаві впродовж 1930-1939 рр. Офіційно Інститут був науковою установою Польщі і фінансувався польським міністерством освіти. Натомість організація роботи, формулювання завдань, дослідницьких напрямів проходили у тісній співпраці з Державним центром УНР в еміграції та українськими науковцями. Про особливі завдання Інституту пише й президент УНР в екзилі М. Ливицький: «Його фактична мета (студії становища в Україні) не була гласною, але цій меті присвячувалася головна увага праці Інституту. [...] Дорібок Інституту були не тільки видані друком наукові праці, але також численні праці з економіки, культури тощо України [19]30-х років, які переховувалися в Інституті як реферати правничого і економічного семінарів. Вони, на випадок зміни режиму в Україні, мали бути використані для перших заходів у визволеній Україні» [13, с. 33-34].

Польський дослідник С. Козак аналізує статут УНІ з погляду тогочасної геополітичної ситуації в Радянській Україні, перекоаний, що на початок 1930-х рр. обставини склалися так, що в українців та поляків були вагомі підстави сподіватися відновлення української державності у найближчій перспективі. С. Козак наводить текст розпорядження польської Ради Міністрів, в якому окреслені завдання УНІ в Варшаві, найважливіше з яких підготовка українського народу до державно-адміністративної праці [9, с. 60]. Професор наводить низку імен видатних польських науковців та громадських діячів, які відкрито виступили з підтримкою заснування УНІ, серед яких М. Хандельсман, О. Галецький, Ст. Слонський, Ст. Шобер, В. Дорошевський, Ю. Голомбек, Т. Голувко, Л. Васілевський, Я. Єнджеєвич, Г. Юзефський [9, 59-60].

Директором Інституту обрано професора О. Лотоцького, ученим секретарем – професора Р. Смаль-Стоцький. Також до наукової роботи в Інституті долучаються українські науковці: В. Садовський, Б. Лепкий, М. Кордуба В. Дорошенко та багато інших. У межах Інституту працюють українсько-польські наукові секції та семінари, історична комісія. Активно провадиться видавнича робота. Значним досягненням стало повне 16-ти томне видання творів Тараса Шевченка, якого Радянська Україна на той час ще не мала. Також діяла комісія з перекладу на українську мову Святого Письма та Літургійних книг. Її очолював архієпископ Варшавський і митрополит Польський Діонізій, заступником призначено О. Лотоцького.

Та, мабуть, найголовніше, що вперше в історії українсько-польських наукових зв'язків було створено Комісію для дослідження польсько-української історії. З історичної перспективи Український науковий інститут у Варшаві виконував три найважливіші місії: 1) був платформою для підготовки законодавчої бази відновленої у майбутньому Української держави; 2) формував модерну українську європейську ідентичність; 3) був мостом між двома сусідніми народами і культурами у спільній ціннісній й геополітичній рамці.

Трагічні події Другої світової війни, які попри спільну боротьбу українського та польського народів з нацистською Німеччиною, на превеликий жаль, були позначені й жорстким українсько-польським конфліктом. Здавалося, що цей конфлікт протистояння правих сил з обох таборів мав би суттєво відкинути назад усі попередні напрацювання українських і польських інтелектуалів. Однак духовні мости, які часто засновуються на особистих контактах та спільних цінностях, не так легко зруйнувати. Привілеї інтелектуалів у тому, що їхній культурний досвід не обмежується лише доменом приватної історії, вони здатні підніматися над обставинами часу, бачити масштабніше на десятки, а то й сотні років уперед. Свідчення цього є українсько-польські інтелектуальні контакти на теренах славнозвісного польського часопису «Культура», що почав виходити у 1947 р. у повоєнній Європі, у Парижі й аж до його закриття у 2000 р.

Загалом українсько-польські інтелектуальні зв'язки у другій половині ХХ ст. варто розділяти їх на дві групи: 1) ті, що відбувалися поза зоною радянського впливу, головню у Західній Європі. Зв'язки між українською й польською еміграціями; 2) ті, які визначалися зоною радянського впливу в країнах так званого Варшавського договору, Радянською Україною й Польською Народною Республікою. Відмінність цих двох груп у характері інтелектуальної співпраці. Можемо охарактеризувати їх як співпраця – *всупереч* і співпраця – *задля*.

Ключовою для українсько-польських інтелектуальних контактів на еміграції в Західній Європі є постать польського інтелектуала Є. Гедройця. Унікальність цієї людини для українського контексту в тому, що навчаючись у 1930-х рр. у Варшавському університеті, він був єдиним поляком, який записався на курс історії України, належав до нечисленного грона тих, хто не підтримував політики полонізації України, пацифікації та закриття православних церков [15]. Заснувавши ще у Польщі в 1931 р. молодіжний культурологічний і політологічний часопис «Політка», Є. Гедройц запросив до співпраці у ньому українців Д. Донцова, І. Кедрина-

Рудницького, В. Мудрого. Згодом ці ж українофільські погляди він переніс до заснованого ним повоєнного часопису «Культура», що мав на меті створення простору вільної інтелектуальної думки, побудови незалежної від комуністичного режиму Москви нової Польщі, сенсовного і вільного європейського духовного простору. Безумовно, що у цьому просторі Є. Гедройц бачив і вільну українську думку й майбутню Українську державу.

Дослідники говорять про «українську концепцію» Є. Гедройца, суть якої в подоланні «[...] польсько-українських історичних незгод, нормалізація польсько-українських стосунків та підтримка прагнень українців до незалежності» [2, с. 16]. Саме це дає нам підстави визначати характер такої польсько-української інтелектуальної співпраці як *всупереч*. Незважаючи на польсько-український конфлікт напередодні й під час Другої світової війни, Є. Гедройц належав до тих, хто будував мости, а не поглиблював провалля. Йому вдалося долучити до співпраці з часописом цілу низку знаних українських науковців, письменників і митців поза межами України серед яких зокрема були Ю. Шевельов, Ю. Лавріненко, І. Кошелівець, Є. Маланюк, У. Самчук, І. Лисяк-Рудницький. Водночас поруч з українцями й такими знаковими для польської культури постатями як Ч. Мілоша, В. Гомбровича, Ю. Чапського, Ю. Маєвського на сторінках «Культури» друкуються А. Камю, Т. С. Еліот, С. Вейль. Для багатьох українських емігрантів-науковців у Західній Європі часопис «Культура» та його затишне приміщення на околиці Парижа давали хоча б ілюзорне відчуття власного екзистенційного дому, де живе українська незалежна думка. Примітно, що саме за ініціативи Є. Гедройца й за підтримки часопису в 1959 р. з'являється перше видання українського «Розстріляного Відродження» Ю. Лавріненка [21].

На сторінках «Культури» українсько-польські інтелектуальні контакти зосереджувалися на кількох центральних напрямках: 1) дискусії довкола проблеми кордонів; 2) рефлексія над історичною спадщиною та критичний аналіз польсько-українського митного; 3) систематичне спостереження за змінами в Україні та

спроби впливати на процеси, які там відбуваються; 4) зусилля, скеровані на те, аби вивести українське питання на міжнародний рівень; 5) якнайширше представлення української культури [1, с. 28]. У плідних дискусіях довкола цих питань і поляки, і українці шукали спільного знаменника *всупереч* конфліктам милого у спільному вільному європейському домі.

Натомість у Радянській Україні після Другої світової війни наукова співпраця українців і поляків в галузі гуманітарних наук була зведена до мінімуму. Поодинокими острівцями залишалися кафедри славістики, які на тоді перебувала в тіні русистики. Потужне покоління польських науковців у Львові на чолі з Р. Інгарденом виїжджають у середині 1940-х р. перед входом червоної армії до Галичини. Фактично до відновлення української незалежності нечисленне коло українських дослідників полоністів зосереджено у Київському університеті й частково у Львові та Чернівцях. Відкритий інтелектуальний діалог між двома народами став неможливим, натомість був обмеженим. Проте він тривав *всупереч* обставинам і задля майбутнього обох держав.

Водночас існував ще один аспект, через який офіційна радянська влада свідомо обмежувала українсько-польські наукові контакти й славістичні студії загалом. І це було не лише з огляду на можливість для українців спілкуватися із відносно вільним Заходом. Повоєнні Чехословаччина, Угорщина й Польща переживали подібний, щоправда менший за репресивними масштабами, та все ж дуже схожий культурний, науковий й політичний тиск з боку Радянського Союзу. Відтак дослідження українськими науковцями слов'янського світу, особливо чеського чи польського, часто було зумовлене бажанням, хай у метафоричний спосіб, говорити про самих себе.

Примітно, що багато досліджень української радянської науки мають компаративний характер попри відсутність у радянському літературознавстві напряду компаративістики. Один з найбільших внесків у тодішню науково співпрацю належить Гр. Вервесу, співробітнику Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка й автору знакових праць: «Іван Франко і питання українсько-польських лі-

тературно-польських відносин 70-90 років XIX століття» (1957), «Юліуш Словацький і Україна» (1959), «Т. Г. Шевченко і Польща» (1965). Дослідження велися як літературознавчі та мовознавчі. Низка імен, що становить золотий фонд української філології другої половини XX ст. працювали у контексті українсько-польських діалогів: О. Білецький, Л. Гумецька, Л. Булаховський, Ю. Булаховська, К. Трофимович, В. Моторний.

З польського боку, це були науковці варшавської та краківської славістики. Політика радянського впливу на країни варшавського договору виключала можливість дослідження за кордоном культури, історії й мистецтва поневолених народів. Центральною і чи не єдиною у світовій славистиці була русистка. До речі, поза межами держав варшавського договору, славістика також була зосереджена на русистиці, зводячи до мінімуму полоністику, богемістику, слов'янські Балкани, за винятком соробістики, яка була оголошена «меншою сестрою» русистики. Видається, що дослідження культури й історії інших слов'янських народів, окрім російського, було формою прихованого спротиву радянській культурній політиці. По той бік «залізної завіси», попри роботу в галузі русистики, маємо яскраві постаті польських учених, які принагідно займалися також україністикою: С. Козак, В. Назарук, Р. Лужний, В. Мокрий, А. Фаловський, В. Мокрий. Властиво це й були контакти *з*адля спільного майбутнього.

З відновленням незалежності України, здавалося, що історія знову повторилася. Так як сто років тому, на зорі українських державницьких змагань, Польща стає мостом між Україною і Заходом. Українсько-польські інтелектуальні, наукові контакти відновилися дуже швидко і з подвійною силою. Є. Нахлік наводить три головні чинники, які, на його думку, якнайбільше вплинули на відновлення й значне посилення таких контактів. Перший чинник, це ті можливості, які відкрилися перед польською та українською науковими спільнотами внаслідок здобуття Польщею та Україною реальної державної незалежності, й були спрямовані на подолання тоталітарного комуністичного режиму.

Другий чинник, активізація українсько-польських контактів у царині гуманітарних наук, насамперед літературознавства та історичних досліджень. Важливим їхнім аспектом було формування наукового обговорення навколо історичних шляхів спільного українсько-польського минулого. Науковці з обох країн керувалися настановою Є. Гедройця про важливість порозуміння українського і польського народу перед викликами й загрозами майбутнього, для побудови спільного європейського простору.

Третій чинник: «[...] ентузіастична діяльність провідних науковців України та Польщі, які утворили навчально-дослідницькі осередки, часто організовували міжнародні конференції, редагували й видавали наукові збірники і, звичайно, писали й публікували власні праці» [16, 238]. Дослідник називає кілька постатей, які, на його думку, найбільше долучилися до розбудови спільного наукового простору: польські науковці С. Козак, Я. Лавський та український професор, академік Р. Радишевський. Сьогодні вже можемо говорити про цілу школу української полоністики, яка на рівні з польськими колегами працює над складними й водночас плідними дослідженнями українсько-польської історії й культури.

Наукові майданчики Краківського, Варшавського, Люблінського та Вроцлавського університетів забезпечили сотням молодих українських науковців можливість опанувати досвід і практики сучасних західних гуманітарних студій. Були відкриті десятки літніх шкіл і воркшопів для українських літературознавців, мовознавців, істориків, фольклористів та фахівців в інших наукових галузях. Засновано напрями і кафедри україністики при найпотужніших польських університетах, де, на перших, порах, викладають науковці з України – Я. Поліщук, І. Набитович, М. Зубрицька. Не можна не згадати польські Фонд Королеви Ядвіґи та Касу Мянвського, які щедро надавали науковій стипендії українцям для навчання й досліджень. Водночас у Польщі з'являється наступне покоління науковців-україністів, які відкривають новий погляд на вивчення української проблематики в Польщі. Сьогодні з вдячністю згадуємо О. Гнатюк, Б. Бердиховську, А. Магусяк, А. Корнієнко, К. Котинську та багатьох інших.

На важливості для українців наукових контактів саме з польським світом свідчить той факт, що найпотужнішим струменем славістики України після 1991 р. стає саме полоністика. В Україні вона, з одного боку, продовжує традиції попередніх років з помітним креном у літературну компаративістику (Р. Радишевський, Є. Нахлік, О. Астаф'єв), а з іншого – стає підґрунтям для освоєння нових теоретичних методологій. Поряд із численними художніми перекладами помітна частка методологічних видань. Особливо багато в цьому напрямі зроблено фахівцями Києво-Могилянської академії на чолі з професором В. Моренцем. Реалізовано низку міжнародних наукових українсько-польських, й ширше – східно- й центральноєвропейських проектів з метою дослідження спільного культурного простору й історичного минулого. Найбільш популярними напрямками в українсько-польській співпраці стали студії пам'яті, гендерні й постколоніальні студії, що зайвий раз наголошує на спільному геополітичному й соціокультурному досвіді. Сьогодні говоримо ще й про третій напрям сучасних українсько-польських контактів – це спільна праця над викликами сучасності. Перспектива членства України в Європейському Союзі передбачає синхронізацію наукових практик та законодавства щодо академічної освіти й стандартів. Саме польський досвід і допомога є чи не найбільшими на цій ділянці роботи.

Шлях, який пройшла Польща й Україна за останні майже півстоліття відновлення повноцінної власної державності, показали події сучасної російсько-української війни. Попри те, що більшість європейських країн простягнули руку поміччю українським науковцям, та все ж таки саме польські колеги якнайбільше допомогли – від надання кафедр для викладання, кабінетів для наукової роботи, численних грантів для забезпечення комфортних умов життя українським науковцям-біженцям. Різними науково-освітніми інституціями була започаткована низка ініціатив для підтримки українського інформаційного спротиву у світі. Одна з останніх таких ініціатив «Українські вівторки» он-лайн засновані Інститутом славістики у Кракові під керівництвом доктора П. Левчука. Кожного місяця Інститут славістики запрошує про-

відних українських і світових дослідників до розмови про актуальні питання сучасної гуманітаристики.

Складні часи завжди потребують складних рішень. Українсько-польська наукова співпраця вже понад сто років долає власний шлях всупереч багатьом викликам історії. Характерною рисою цієї співпраці завжди була взаємопоміч один одному у державницьких змаганнях. Властиво цим пояснюємо той факт, що здебільшого це була співпраця не лише українців по обидва боки кордону, а саме представників двох національностей – українців і поляків. Чим відвертішими і глибшими є наші діалоги, тим міцнішими стають невидимі зв'язки двох народів спільної долі. Українсько-польські інтелектуальні й наукові зв'язки завжди були рівними, видимими, відчутними, доволі широкими. Не зважаючи на трагічні події у спільному українсько-польському історичному минулому, сьогодні інтелектуали обох країн творять простір порозуміння, спільної мови та цінностей для обох вільних європейських народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердиховська Б. Гедройц та українці. Єжи Гедройц та українська еміграція. Листування 1952 – 1980 років. Пер. з пол. та англ. О. Гнатюк. К.: Критика, 2008. С. 7-56.
2. Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця та на шпальтах паризької «Культури» // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». Упор. Б. Бердиховська. Київ: Критика, 2005. С. 9-34.
3. Вервес Гр. Іван Франко і питання українсько-польських літературно-польських відносин 70-90 років XIX століття. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1957. 353 с.
4. Вервес Гр. Т. Г. Шевченко і Польща. Київ: Дніпро, 1964. 190 с.
5. Вервес Гр. Юліуш Словацький і Україна. Київ: Дніпро, 1979. 168 с.
6. Демська-Будзуляк Л. Ті, що панують над зорями. Книга II. Київ: Національна Академія служби безпеки України, 2024. 178 с.
7. Казьмерчак Д. Слов'янський клуб у Кракові: генеза, мета і засади. Пер. з пол. І. Мацевко // Проблеми слов'янознавства, 2002. Вип. 52. С. 40-46.
8. Коваленко О. Освітні, наукові та культурні українсько-польські зв'язки (2000 – 2005 рр.) // Дисертація на здобуття наукового ступеня кан. істор. наук. за спеціальністю 07.00.01 К., 2014. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2014. 332 с.

9. Козак С. Український науковий інститут у Варшаві (1930 – 1939) // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр., 2012. Вип. 22. С. 59 – 68.
10. Комар В. Участь Романа Смаль-Стоцького в міжнародному Прометеївському русі (1921–1939) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. С. 212 – 219.
11. Кравченко С. Українські автори часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (Варшава 1932-1938 pp.) // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства / Львів, 2011. Вип. 1(19). С. 471-480.
12. Литвин М. Наукові зв'язки українських і польських істориків: здобутки та проблеми дослідження // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України, 2014, Вип. 2(106). С. 3-18.
13. Ливицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен-Філадельфія: В-во Українське Інформаційне Бюро, 1984. 71 с.
14. Лось Я.С. Декларація полковника Коца і меншини // Ян Станіслав Лось. Українська справа у спогадах, листуванні, публіцистиці. Пер. з пол. Ф. Саган. Київ: Ніка-Центр, 2018. С. 278-286.
15. Молодій В. Людина, яка вірила у незалежність України. Іза Хруслінська про Єжи Гедройця // Локальна історія. 23 жовтня 2023 р. [Електронний режим доступу]: Людина, яка вірила в незалежність України. Іза Хруслінська про Єжи Гедройця — Локальна історія (localhistory.org.ua)
16. Нахлік Є. Вітчизняні студії українсько-польських літературних зв'язків і типології (2000–2019) // Київські полоністичні студії. Том XXXVI. С. 235-262.
17. Нахлік Є. Здобутки українсько-польської літературної компаративістики в незалежній Україні // Київські полоністичні студії. Т. 36 (2020). С. 169-201.
18. Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території. Люди, події, факти. Київ : Темпора, 2003. 240 с.
19. Снайдер Т. Нариси таємної війни. Польський художник на службі визволення України. Пер. з англ. П. Грицака. К.: ТАО, 2023. 400 с.
20. Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. Пер. з англ. М. Корчинська. Київ: Наш Формат, 2023. 384 с.
21. Шаповал Ю. Пан Редактор. Єжи Гедройць та його спадщина. Історична правда від 9 січня 2017. [Електронний режим доступу]: Пан Редактор. Єжи Гедройць та його спадщина | Історична правда (istpravda.com.ua)
22. Bruski J. Z. Dziejów akcji prometejskiej: odnowienie współpracy Polski z emigracją petlurowską w 1926 roku // Naród – państwo, Europa Środkowa w XIX i XX wieku: studia ofiarowane Michałowi Pułaskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej. 2006. S. 149.

REFERENCES

1. Berdykhovska B. Giedroyc and the Ukrainians. Jerzy Giedroyc and Ukrainian Emigration. Correspondence from 1952 to 1980 [Gedroits ta ukraintsi. Yezhy Gedroits ta ukrainska emihratsiia. Lystuvannia 1952 – 1980 rokiv]. Trans. from Polish and English by O. Hnatiuk. K.: Krytyka, 2008. p. 7-56.
2. Berdykhovska B. Ukraine in the Life of Jerzy Gedroyc and in the Columns of the Parisian “Culture” [Ukraina v zhytti Yezhy Gedroitsia ta na shpaltakh paryzkoï «Kultury»] // Space of freedom. Ukraine in the Columns of the Parisian “Kulture”. Compiled by B. Berdykhovska. Kyiv: Krytyka, 2005. p. 9-34.
3. Verves Hr. Ivan Franko and the Ukrainian-Polish Literary-Polish Relations Issue in the 70s-90s of the XIX century [Ivan Franko i pytannia ukrainsko-polskykh literaturno-polskykh vidnosyn 70-90 rokiv XIX stolittia]. Kyiv: T. Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine, 1957. 353 p.
4. Verves Hr. T. Shevchenko and Poland [T. H. Shevchenko i Polshcha]. Kyiv: Dnipro, 1964. 190 p.
5. Verves Hr. Juliusz Słowacki and Ukraine [Yuliush Slovatskyi i Ukraina]. Kyiv: Dnipro, 1979. 168 p.
6. Demska-Budzuliak L. Those Who Rule over the Stars. Book II. [Ti, shcho panuiut nad zoriamy. Knyha II]. Kyiv: National Academy of the Security Service of Ukraine, 2024. 178 p.
7. Kazmierczak D. The Slavic Club in Krakow: Genesis, Purpose and Foundations [Slovianskyi klub u Krakovi: geneza, meta i zasady]. Trans. from Polish by I. Matsevko // Problems of Slavic Studies, 2002. Vyp. 52. p. 40-46.
8. Kovalenko O. Educational, Scientific and Cultural Ukrainian-Polish Ties (2000 – 2005) [Osvitni, naukovi ta kulturni ukrainsko-polski zviazky (2000–2005 rr.)] // Dissertation for Obtaining a PhD in History scientific degree, speciality 07.00.01 K., 2014. M. P. Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2014. 332 p.
9. Kozak S. Ukrainian Scientific Institute in Warsaw (1930 – 1939) [Ukrainskyi naukovyi instytut u Varshavi (1930 – 1939)] // Historiographical Studies in Ukraine: Collection of Scientific Works, 2012. Issue 22. p. 59-68.
10. Komar V. The participation of Roman Smal-Stotsky in the international Promethean movement (1921–1939) [Uchast Romana Smal-Stotskoho v mizhnarodnomu Prometeivskomu rusi (1921–1939)] // Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood. 2008. Issue 17. p. 212 – 219.
11. Kravchenko S. Ukrainian authors of the journal “Biuletyn Polsko-Ukraiński” (Warsaw 1932-1938) [Ukrainski avtory chasopysu “Biuletyn Polsko-Ukraiński” (Varshava 1932-1938 rr.)] // Collection of Works of the Research Institute of Press Studies / Lviv, 2011. Issue 1(19). p. 471-480.

12. Lytvyn M. Scientific Relations of Ukrainian and Polish Historians: Achievements and Research Problems [Naukovi zviazky ukrainskykh i polskykh istorykyv: zdobutky ta problemy doslidzhennia] // Socio-Economic Problems of the Modern Period of Ukraine, 2014, Vol. 2(106). p. 3-18.

13. Livytskyi M. DC of the Ukrainian People's Republic in Exile Between 1920 and 1940. [DC UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy]. Munich–Philadelphia: Ukrainian Information Bureau, 1984. 71 p.

14. Los Ya. S. Declaration of Colonel Kots and the minority // [Deklaratsiia polkovnyka Kotsa i menshyny] // Yan Stanislav Los. Ukrainian Affairs in Memoirs, Correspondence, Journalism. Trans. from Polish by F. Sagan. Kyiv: Nika Center, 2018. p. 278-286.

15. Molodii V. A person Who Believed in the Independence of Ukraine. Iza Khruslińska about Jerzy Giedroyc [Liudyna, yaka viryla u nezalezhnist Ukrainy. Iza Khruslinska pro Yezhy Gedroitsia] // Local History. 23 October 2023 [Electronic access mode]: (localhistory.org.ua).

16. Nakhlik Ye. Domestic Studies of Ukrainian-Polish Literary Relations and Typology (2000–2019) [Vitchyzniani studii ukrainsko-polskykh literaturnykh zviazkiv i typolohii (2000–2019)] // Polish Studies of Kyiv. Volume XXXVI. p. 235-262.

17. Nakhlik Ye. Achievements of Ukrainian-Polish Literary Comparative Studies in Independent Ukraine [Zdobutky ukrainsko-polskoi literaturnoi komparatyvistyky v nezalezhnii Ukraini] // Polish Studies of Kyiv. Volume 36 (2020). p. 169-201.

18. Sidak V. S., Vronska T. V. Special Service of the State Without Territory. People, Events, Facts. [Spetssluzhba derzhavy bez terytorii. Liudy, podii, fakty]. Kyiv: Tempora, 2003. 240 p.

19. Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine [Narysy taємnoi viiny. Polskyi khudozhnyk na sluzhbi vyzvolennia Ukrainy]. Trans. from English by P. Hrytsak. K.: TAO, 2023. 400 p.

20. Thompson E. Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism [Trubadury imperii. Rosiiska literatura i kolonializm]. Trans. from English by M. Korchynska. Kyiv: Nash Format, 2023. 384 p.

21. Shapoval Yu. Mr. Editor. Jerzy Giedroyc and His Legacy (from January 9, 2017). [Pan Redaktor. Yezhy Gedroits ta yoho spadshchyna. Istorychna pravda vid 9 sichnia 2017.] [Electronic access mode]: (istpravda.com.ua).

22. Bruski J. Z. Dziejów akcji prometejskiej: odnowienie współpracy Polski z emigracją petlurowską w 1926 roku // Naród – państwo, Europa Środkowa w XIX i XX wieku: studia ofiarowane Michałowi Pułaskiemu w pięćdziesiątolecie pracy naukowej. 2006. S. 149.